

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Viggo Sørensen:

Et ord er et ord – også når det muterer

1. Når klafitterne bliver læst op

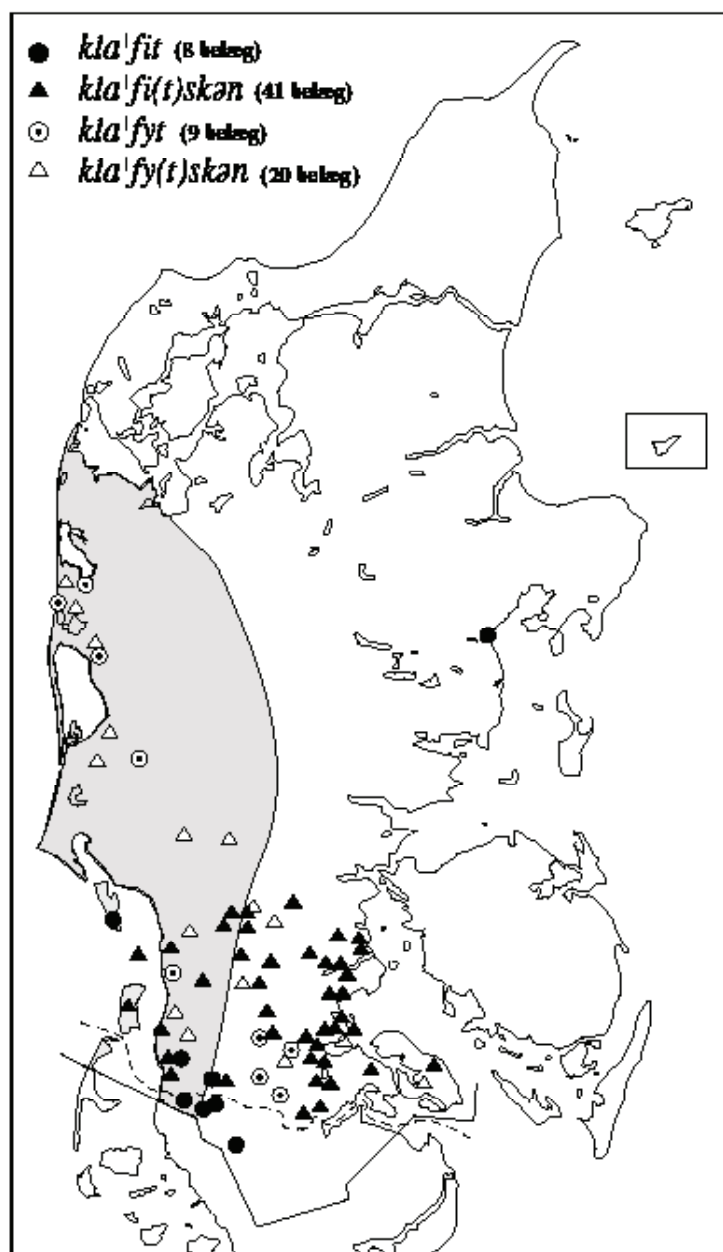
Kla'fi(t)sken kendes i det meste af Sønderjylland som betegnelse for en ussel (lille eller forfalden) rønne, et (elendigt) skur – undertiden også brugt om et uanseligt rum (pulterkammer, wc etc.). Mod vest høres ordet også udtalt med y (*kla'fytsken*), og i denne form er ordet også sporadisk optegnet i Sydvestjylland og videre op langs Vestkysten til Nissum fjord. Endelig optræder ordet i tostavellesform: *kla'fit* (i det vestlige Sønderjylland lige nord og syd for rigsgrænsen), *kla'fyt* (i det mellemste Sønderjylland og sporadisk op langs Vestkysten).¹ Se kort 1. Alle former har hovedtryk på 2. stavelse, hvilket tyder på indlån sydfra; indtil videre har ingen dog fundet et overbevisende forlæg.²

Hele 4 kilder på Als bruger imidlertid ordet i en ganske afvigende betydning, nemlig som del af det faste udtryk at få *e kla'fitter* (*fore*)læst (= blive skældt ud). Her har ordet *kla'fit* helt klart overtaget et andet ords plads, for traditionelt er det *e le'vitter*, man får forelæst (i det østlige og sydlige Søndejylland).³ Se (for begge udtryks

¹ Formerne med y skyldes formentlig påvirkning fra et synonym (JO. *hysken*).

² I Dialektstudier.V.318 sammenstiller Magda Nyberg ordet med et plattysk ord *Slafittjen* (med sideform *Klafittjen*), men finder ikke sammenhængen overbevisende; jeg vender tilbage til muligheden nedenfor (i afsnit 5). En optegner fra Haderslev forestiller sig et bagvedliggende fransk *clai fixage* (= monteret fletværk), brugt som betegnelse for (egl.) tilbygget vindfang; jeg har intet fundet, der kunne støtte den forklaring.

³ Udtrykket knytter sig formentlig til Jacobs forkyndelse i 1. Mosebog 49, hvor nogle af sønnerne prises, mens andre (bl.a. Levi og Simeon) får hårde ord med på vejen. Udtrykket er lånt fra tysk (jf. Mensing.Wb.III.462, Grimm.DW.VI.852).

Kort 1. Udtale af *kla'fit(sken)* (= rønne etc.). Det lysegrå område viser udbredelsen af synonymet *hysken*, jf. note 1.

vedkommende) kort 2. Kilderne er for mange og for kvalificerede⁴ til, at man som ordbogsredaktør kan afvise dette “forvanskede” udtryk (med dets “forkerte” brug af *kla’fitter*) som den rene fejlhuskning eller misforståelse.

Normalt vil udskiftning af ét udtrykselement med et andet (i det aktuelle tilfælde af ordet *levitter* med *klafitter*) medføre en ændring i det samlede udtryks betydning (eller alternativt: gøre det meningsløst). Sprogforskere kalder denne kobling af ændring på sprogets udtryks- og indholdsside for kommutation og anser koblingen for selve sprogets grundvold – grundbetingelsen for at et sprog kan fungere som tegnsystem og kommunikationsmiddel. Men med udskiftningen *le’vitter* > *kla’fitter* står vi bare med en ensidig mutation (på udtrykssiden), som ikke ændrer noget ved indholdet.

Forklaringen er for så vidt simpel. En sprogbruger har ved en lejlighed hørt udtrykket at *få (for-)læste levitterne*, er blevet fascineret af det fremmedartede, velklingende udtryk, og ønsker på et senere tidspunkt selv at krydre sin fremstilling med det.⁵ Men han husker delvis forkert og kommer til at erstatte det litterære ord *levitterne* med et mere dagligdags ord (i hvert fald i nærliggende egne), der lyder næsten ligesådan. Erstatningen *klafitterne* har jo samme hovedtryk på 2. stavelse, samme stærktryksvokal heri, samme efterfølgende klusil *t*, samme trykssvage endelser til slut.⁶

Det ny udtryk fungerer formentlig ligeså godt som det gamle. Sprogbrugere dissekerer jo sjældent faste udtryk: hvad for nogen *levitter*? hvilke *klafitter*? Faste udtryk forstås som helheder, idet man (som altid) støtter sig til situation, kontekst, den talendes tonefald og mimik etc.: *det kan nok være, han fik e klafitter for-læst, da han kom*

Magda Nyberg ser (i *Dialektstudier*.V.319) også et plattysk udtryk med *kapittel* (Mensing.Wb.III.46) som muligt forlæg, men her er afstanden større, både fonetisk og syntaktisk.

⁴ Hans Alsinger (pseudonym for Hans Harboe) er en af vore bedste kilder til det alsiske ordforråd; med rubrikken *Alsisk Snak* (i *Jyske Tidende* 1948-1964) har han meddelt tusindvis af alsiske ord og vendinger i en illustrerende dagligdags kontekst. Det aktuelle udtryk bruger han to gange (12.4 1953 og 5.8 1956), mens det tilsvarende med *levitter* slet ikke forekommer.

⁵ Om dialekttalendes fascination af fremmedord se *Ord & Sag*.1986.40.

⁶ Det kan også tænkes, at sprogbrugeren med vilje griber forkert, som en spøgefuldhed.

*tilbage og kun havde husket det halve.*⁷ Selv den, der aldrig før har hørt det udtryk, vil nok umiddelbart forstå meningen. Og hvis sådan et muteret udtryk først griber om sig – fx fordi “misbrugeren” er toneangivende i lokalsamfundet – så kan det meget vel ende med, at det “forkerte” udtryk sejrer over det oprindelige.

Det siger sig selv, at forvanskninger af typen *levitter* > *klafitter* lettest sker, når den “rigtige” betegnelse (*levitter*) kun bruges i en enkelt eller få faste forbindelser, og derfor ikke har nogen egenbetydning for den almindelige sprogbruger.⁸ I det aktuelle tilfælde har det erstattende ord *klafit* (= rønne mv.) næppe fæste i lokalsproget, men stammer fra en nabodialekt (sml. kort 1 og 2); heller ikke det har derfor nogen klar betydning på Als. Og en gentagen erfaring fra arbejdet med Jysk Ordbog er netop, at ord primært muterer i yderkanten af deres geografiske udbredelsesområde.

2. Den slemme dreng

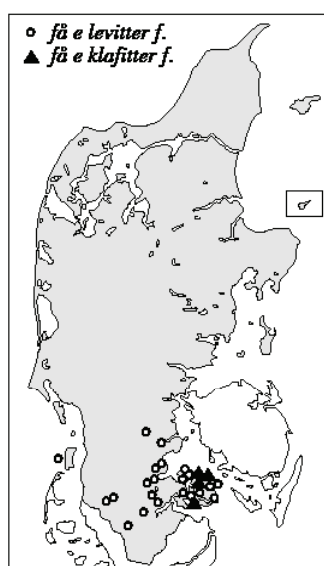
Ikke kun fremmedartede ord, men også forældede ord og fagord optræder tit i så få forbindelser, med så uigennemskuelig en egenbetydning, at de indbyder til forvanskning. Sætningsbygningen *galdestreng* er et godt eksempel.

Førsteleddet *galde* (= galdevæske, fra galdeblæren) kendes nok tilbage fra gammeldansk, men er praktisk taget et fremmedord i jysk; den overførte rigssprogsbetydning ‘vrede’ (*galde* *vældede op i ham*) ses således omtolket til *æ/det gale/galle* (en substantivering af adj. *gal*)⁹: *hun banne aa bleksne ... nær de gall taae hin* (= hun

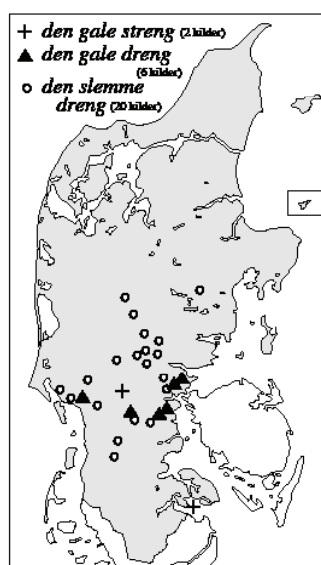
⁷ Gengivelse af originalens: *de kå nåk veæ, han fæk e Klafidde få'løst, da han kam te'bach å kon ho håvst e hal* (Hans Alsinger, i JyTid. 12.4 1953).

⁸ En enkelt af Jysk Ordbogs kilder (fra Sundeved) har det åbenbart ligesådan med fremmedordet *konduitter* (i den faste forbindelse *have konduitterne i orden* = have god forstand, have tjek på sagerne), eftersom han forvansker til: *have kla'fitterne i orden*; når denne mutation ikke har grebet om sig, kunne det skyldes, at pluralisordet *konduitter* optræder i flere forbindelser end bare den nævnte, fx (og endda i ubestemt form): *Vil I nu hold' jer Kondovitter sammel* (= holde jeres konduiter sammen, dvs. holde tungen lige i munden) (Aakj.VB.130) — eller: *du trænger te o fo di kondevitter smuer* (= at få dine konduiter smurt, dvs. huskeevnen fremmet med et par lussinger) (Vestjylland, JO spl. CV 2).

⁹ JO. ³*galle*

Kort 2. Udtrykkene *få e klafitter for-læst*, *få e levitter for-læst* (= få skældud).

Kort 3. Udtrykkene *den gale streng*, *den gale dreng*, *den slemme dreng* (= spiserøret hos får).

bander og skælder ud, når vreden tager hende).¹⁰ Andetleddet *streng* kendes også fra gammeldansk, men har inden for jysk kun etableret sig fast i særbetydninger som 'violinstreng' (alm.), 'kædetråd, i væv' (Vendsyssel og spor. sydpå), 'stribet af sammenrevet hø' (Sydvestjylland, nordvestlige Sønderjylland), 'krogline, ved fiskeri' (Thyborøn-egnen).¹¹ Ellers er det et importeret rigssprogsord.

Streng som betegnelse for et legemligt organ har vi fra tysk. Ved bestræbelserne i 1700-tallets begyndelse på at få den danske jordemoderuddannelse bragt i faste rammer tjente tyske lærebøger som grundlag for det danske undervisningsmateriale. I den forbindelse blev det tyske *Nabelstreng* gengivet som *navlestreng*.¹² Siden

¹⁰ PJæger.H.11.

¹¹ F.III.603, hvor de første tre særbetydninger optræder som bet. 1, 4 hhv. 3. Bekræftet ved gennemsyn af JOs materiale på *streng*.

¹² Fx udgiver Balthasar Buchwald i 1725 Nye Jorde-Moder-Skole, baseret på et værk af Mesnard (oversat i 1749 med titlen Jordemoder-Skole).

har *streng* bredt sig i lægevidenskabelig og veterinær terminologi, og det må være en jysk dyrlæge, der har forsøgt sig med betegnelsen *galdestreng* for fårets spiserør.

Det almindelige ord herfor var ellers (i forskellige jyske egne) *vessen*, *vessing*, *hvæse* el. *hvæssing*¹³, medmindre man (i det østlige Vendsyssel, på Djursland og i det sydøstlige Sønderjylland) kaldte det en *halstarm*. En fast betegnelse for organet var nødvendig, så man kunne belære ungdommen, at *galdestrengen under slagtning skal blokeres, så ikke galden* (der siver op fra galdeblæren) *løber ud over kødet og giver det en meget bitter smag*.¹⁴ For *fårets mavesaft er meget stærk, og såvel blod som kød blev uspiseligt, hvis der kom syre i det*.¹⁵

Jævne jyder vænnede sig aldrig til den fremmedartede betegnelse *galdestreng*. Kun i Sydjylland (med naboejne af Midt- og Sønderjylland) fik ordet en vis udbredelse, men da i den forvanskede form *æ gale dreng* (sjældent *æ gale streng*) – med førsteleddet omtolket til adj. *gal* (i den gængse betydning ‘slem’¹⁶) og med ordet *dreng* i en jovial jokerfunktion (= tingest), som genfindes i mange andre betegnelser.¹⁷ I dette tilfælde skyldes forvanskningen nok ikke – som i tilfældet *levitter* > *klafitter* – fejlhuskning; det er snarere en bevidst spøg. Ikke desto mindre slog udtrykket *æ gale dreng* igennem på Esbjerg-Vejle-Kolding-egnen som normalbetegnelsen for fårets spiserør, i yngre kilder endda videre omkring, men nu i formen *æ slemme dreng* (med tilpasning til rigssprogets ordforråd). Se kort 3.

Fra det mellemste Østjylland (mellem Århus og Vejle) kendes betegnelsen *ann(e)negl* for en neglerod.¹⁸ Ordet er ældgammelt og har

¹³ F. I.715+IV.1040, AEsp.VO.II.75f., svar på JO spl. N 12.

¹⁴ Holstebro-egnen (JO spl. N 12).

¹⁵ OHøjrup.L.85.

¹⁶ JO. ²*gal* 10; forvanskningen *galde-* > *gale* lettes af, at adjektivel *gal* i jysk har kort vokal (og – hvor muligt – stød på slutkonsonanten); den bestemte form (i *æ gale dreng*) har derfor næsten samme udtale som det kendte, men sjældent anvendte ord *galde*. Når den bestemte artikel her skrives *æ*, men i udtrykkene med *levitter* / *klafitter* ovf. blev skrevet *e*, afspejler det blot den hyppigste udtale i udbredelsesområdet.

¹⁷ JO. *dreng* 7 ff. (især 14).

¹⁸ JO. *and-negl*.

skandinaviske, engelske og tyske modsvarigheder. Første led *an(d)*-er en forstavelse, der betyder '(op) imod' el. lign.¹⁹, så negleroden er altså blevet betragtet som en lille ekstranegl, der strittede ud (og på irriterende vis gik imod alting). Men i tidens løb er forstavelsen blevet uforståelig og har kaldt på omtolkning, på jysk (og i det øvrige Skandinavien) – lydligt motiveret – til substantivet *and*: *ande-negl*; en enkelt østjysk meddeler fejlhusker det endda som *andrik-negl*. Men ænder har jo ikke negle! Så jyder på Lemvig-egnen foretog nok en omtolkning – denne gang indholdsmæssigt motiveret – til *ande-næb*²⁰ (negleroden kan jo godt i formen minde lidt om sådan et). Jf. (for begge udtryk) kort 4. Man kunne her tale om en mutation på indholdssiden (uden konsekvenser for udtrykket); der har udviklet sig en ny "overført" betydning.

Nu vi er ved ænderne, så må enhver studse over betegnelsen *andrik* (= han-and); efterleddet *-rik* virker uforklarligt. Langt tilbage i sproghistorien var det et selvstændigt navn (*drage*) for han-anden, men allerede i oldtysk ses det tydeliggjort som *an(d)-drage*, og dansk har siden fra nedertysk indlånt både det usammensatte *drage* og sammensætningen (nu i den nedslidte og uigennemskuelige form *and(e)rik*). Mens *drage* længe blev bevaret som normalbetegnelsen i Vestjylland²¹, sejrede *andrik* i det øvrige Jylland (ligesom på Øerne, og siden i rigssproget). Det uforståelige *-rik* har man så i det mellemste Østjylland omtolket til *-drækker* (idet andrikken jo parrer sig med, på nord- og østjysk: *drækker*) hun-anden.²² Se (for begge udtryk) kort 5.

3. Er sproget logisk?

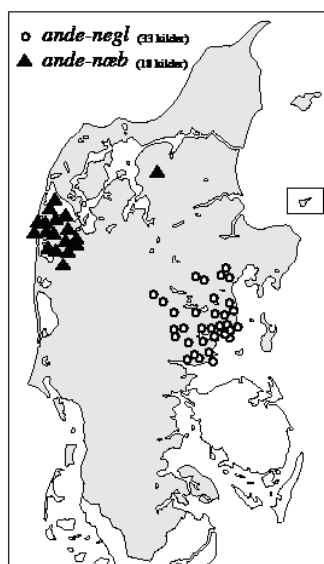
I Jysk Ordbog har vi (med en bred, bevidst upræcis betegnelse) kaldt alle forvanskninger som de ovenfor betragtede for "sammenblanding". Men der er en væsentlig forskel på forvanskningen i afsnit 1 og dem i afsnit 2. Den første er ubevidst og udelukkende fonetisk baseret: man slumper til at erstatte et uforståeligt ord med et andet, der lyder noget i samme retning, og som man er stødt på lidt hyppigere (så det hænger

¹⁹ NÅNiels.DEO.8.

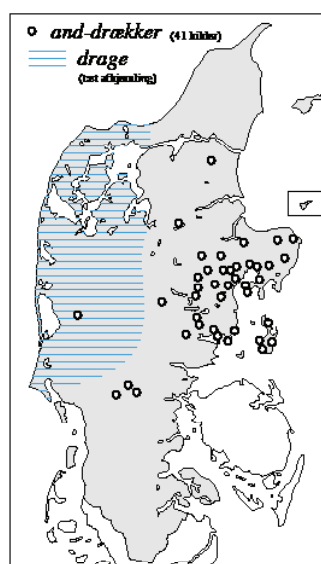
²⁰ JO. *ande-næb*.

²¹ JO. ²*drage* 1.

²² JO. *andrik*, *drække* 1.

Kort 4. Udtrykkene *ande-negl*, *ande-næb* (= neglerod).

Kort 5. Betegnelserne *drage*, *anddrækker* (= andrik).

i ørerne, uden at man forbinder noget præcist med det). Hvorimod forvanskningerne i afsnit 2 er mere eller mindre bevidste forsøg på at “reparere” et uforståeligt udtryk, med lån af byggesten fra det velkendte ordforråd. Det sidste kaldes traditionelt for folkeetymologi, og i klare tilfælde anvender vi også denne betegnelse i Jysk Ordbog.

Folkeetymologisk virksomhed finder sted inden for alle sprog (inkl. dialekter), baseret på sprogbrugernes forvisning om, at deres sprog (i hvert fald stort set og i princippet) er “logisk” opbygget – og (ideelt set) bør være det. I relation til de sproglige enheder, vi har betragtet ovenfor, forventer sprogbrugeren, at sammensætninger og faste udtryk er helheder med en betydning, der efter simple (syntaktiske og morfologiske) regler “summerer” betydningen af de indgående ord. Og meget rigtigt er der i denne betragtning; ellers kunne man ikke kommunikere kontrollerbart – og skrive grammatikker om de gældende regler. Sagen er bare, at de syntaktisk-morfologiske regler spiller sammen med andre magtfulde “maskindele” i sproget, som er anderledes “ulogiske”.

Her tænker jeg først og fremmest på et fænomen, som allerede blev strejft ovenfor: “overført betydning”. Det er formentlig en grundliggende menneskelig evne at orientere sig i en ukendt ny sammenhæng ved at bruge andre, mere velkendte sammenhænge som mønster. I hvert fald kan ethvert sprogligt udtryk, hvis det bliver kommunikativt nødvendigt, tillægges en ny, “overført” betydning i forlængelse af den “gamle”, etablerede betydning – som *andenæb* ovenfor. Da romerne overtog skrivekunsten (og alfabetet) fra grækerne, måtte man have et ord for ‘at læse’. I stedet for at låne et græsk ord genbrugte man et almindeligt latinsk: *legere* betyder oprindeligt ‘at samle’ (planter, frugter etc.), men ligheden mellem denne fysiske proces og den ny abstrakte at samle rækker af bogstaver til genkendelige ord gjorde det naturligt også at bruge ordet *legere* i den overførte betydning ‘at læse’. Et årtusind senere gentog nordboerne denne overførsel: ordet *lesa* (= samle etc.) fik tillige den overførte betydning ‘at læse’.²³ I mange jyske dialekter har man helt op til nutiden kunnet *løøs* såvel bogstaver som kartofler.²⁴

Overførsel af betydning er en helt central faktor i sprogets udvikling – en økonomisk genbrug af såvel forestillinger (semantiske rum) som udtryksmidler (ordforråd og morfologiske ressourcer). Hvor ældgammel og gennemgribende en mekanisme her er tale om, får man umiddelbart fornemmelse af ved i større ordbøger at lade øjnene løbe ned over artikler med de almindeligste præpositioner (fx *i*); i almindelighed afspejler betydningernes rækkefølge, hvordan redaktøren forestiller sig en steds-orienteret grundbetydning af ordet (fx *i huset*, *i seng*), som så i første omgang har dannet mønster for en tids-orienteret anvendelse (fx *i 5 minutter*, *5 minutter i*) og i anden omgang en lang række mere abstrakte anvendelser (fx *i stykker*, *i alle måder*, *i skat*).

Den, der første gang har kaldt det at læse for *legere* eller *lesa*, har stolet på, at sprogfællerne fangede den overførte mening, og det gjorde de åbenbart, eftersom denne betydning groede fast i sproget. Faktisk vil billedlig brug af sproget næsten altid blive forstået, da vi mennesker er så ens kognitivt indrettet og kan sætte os i den talendes/skrivendes

²³ Cleasby&Vigfusson.385. Som i mange andre kulturelle sammenhænge hentede vi her inspiration fra tysk (Grimm.DW.VI.676).

²⁴ Feilb.II.502.

sted. Ikke desto mindre ville kommunikation hurtigt blive en anstrengende affære, hvis vi hver gang skulle ud i overvejelser om, hvad den anden mon mener. Her får vi hjælp af et andet meget menneskeligt træk, nemlig tilvænning: har vi først en gang eller to forstået et ord eller et udtryk i den tilsigtede overførte mening (*læse, få levitterne forlæst*), er vi parat til at indlemme denne ny betydningsnuance hhv. faste betydning i vores ordforråd. Sprogforskere taler om, at ordet eller udtrykket leksikaliseres.

Om et overført ord eller et nyt udtryk bliver leksikaliseret (fx forvanskningen *få klafitterne forlæst*), eller det ikke slår igennem (som forvanskningen *have klafitterne i orden*) er tilfældigt, i den forstand at det beror på balancen mellem en lang række faktorer: hvad vi i forvejen har som sproglig bagage og ligeså godt kan falde tilbage på (*have konduitterne i orden*), hvor slående eller rap vi finder den tilbudte fornyelse, osv. – og da vi jo er mennesker: hvem der spiller ud med det ny ord eller udtryk: en vi beundrer (og gerne efteraber), en som os selv, eller det rene fjols.

Sproget er altså rigtigt nok i sin grundstruktur “logisk” (eller bedre: reguleret). Men al “indmaden” (dvs. ordforråd mv.) er samfundsmæssigt udviklet og under stadig revision. Hvis vi kunne studere de utallige kommunikationssituationer i detaljer, skulle ordforrådets udvikling nok vise sig ligeså darwinistisk forklarligt som slægtens fysiske udvikling.

4. Et kludetæppe af ord

Ordforrådet i ethvert normalt sprog er en forfærdelig gang rod. Som antydning i det foregående bringes ny ord og udtryk ustandseligt i spil – ofte ved sammenstykning af hjemlige brokker, men ligeså tit som indlån (i hælene på importerede varer eller ideer). Alskens tilfældigheder afgør så, om de pågældende ord og udtryk slår igennem eller ligeså hurtigt glider ud igen. Og i den anden ende er der hele tiden ord og udtryk, der uddør – fordi de føles for fremmede (som *galdestreng* i jysk), eller fordi de er blevet udkonkurreret af andre (og højst har overlevet som uigenkendelige rester, fx (and)-*rik*, *and*-(negl) i jysk).

Det hele er ét stort kludetæppe, hvor ret så mange ord hænger forståeligt sammen via afledning og syntaks (fx *fin* – *finhed* – *finpudse*), men hvor andre tilsvarende slet ikke gør det (fx *god* –

kvalitet – opgradere). Ikke sært, at børn i sidste tilfælde prøver at genindføre sammenhængen ved at snakke om madens *godhed*, eller om *godgørelse* af en itugået ting), indtil de får at vide, at sådan hedder det bare ikke! Og ligeså forståeligt, at jyder har forsøgt at skabe forståelig sammenhæng med de ovennævnte folkeetymologier (*andenæb*, *den slemme dreng*); de mødte tilmed ingen autoritativ modstand.

Sjældnere brugte ord eller udtryk vil endda ofte blive fejlhørt eller fejlhusket, som det var tilfældet med *levitterne* i afsnit 1. Og den forklaring får man som ordbogsredaktør gang på gang brug for – som en rimelig forklaring på, at så mange ord optræder i sideformer, der ikke kan forklares som rent fonetiske varianter.

Ham-bugt (= knæhase) har i jysk mindst 5 sikre sideformer: *ham-bøjt*, *ham-bræt*, *ham-ben*, *ham-bolt*, *ham-borger*. Det trykstærke førsteled²⁵ ses næsten uberørt (måske fordi andre kendte ord starter på samme måde, skønt også dér uigennemskuelige: *Hamborg*, *ham-per* etc.); men det mere tryksvage (og mindre iørefaldende) andetled er hyppigt omtolket i retning af andre kendte ord: i de første to sideformer til synonymerne *bugt* (= bøjning) hhv. **bræt* (< *brætte* = folde)²⁶, i *ham-ben* som det overordnede lem (benet) – så i alle disse tilfælde kan man igen tale om folkeetymologier. Valgene af *-bolt* og *-borger* er derimod totalt meningsløse; her lånes blot – som i forvanskningen *levitter* > *klafitter* – udtale i tilslutning til velkendte ord(dele) som *am-bolt* hhv. *ham-borger*.

Læseren vil ved opslag i Jysk Ordbog støde på en mængde sideformer, og det af begge typer: dels semantisk, dels fonetisk motiverede. En bestemt type sammenstykkede synonymmer må endda siges at være såvel semantisk som fonetisk baserede: *a'larm* + *hal'løj* > *ha'larm*; *am'pløj* + *a'pros* > *am'pros* (= virksomhed, sving, vigør).

Ordforrådet i et talesprog (såsom de jyske dialekter) er – uden den normalisering, der følger med ordbøger og skoleundervisning – ikke bare uldent i kanterne (hvilke ord indgår i det etablerede ordforråd?), men stedvis også udflydende i mønsteret (hvilke former

²⁵ < gammeldansk *ham* (= lår), samme ord som engelsk *ham* (= skinke) (NÅNiels. DEO.145).

²⁶ JO. *bugt* 1, ¹*brætte* 1.

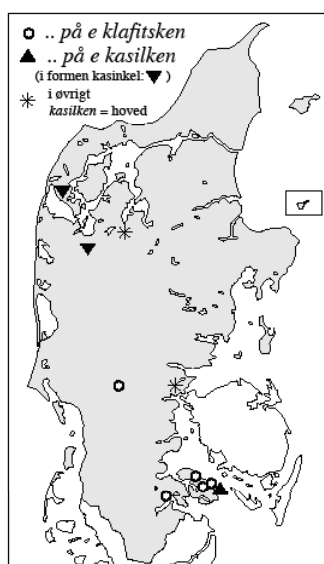
kan medregnes til et bestemt ord?). Under redaktion af Jysk Ordbog støder vi igen og igen på former, der fonetisk-morfologisk eller semantisk ligger på grænsen af, hvad man vil opfatte som et givet ord. Vi har efterhånden indstillet os på at lukke de former ind, der lader sig forklare som etablerede mutationer (dvs. “overførsler” på indholdssiden, forvanskninger på udtrykssiden). Så udtrykket at *læse nogen e klafitter* fortjener medtagelse i artiklen *kla’fit*.

5. Ska’ du ha en på e klafitsken?

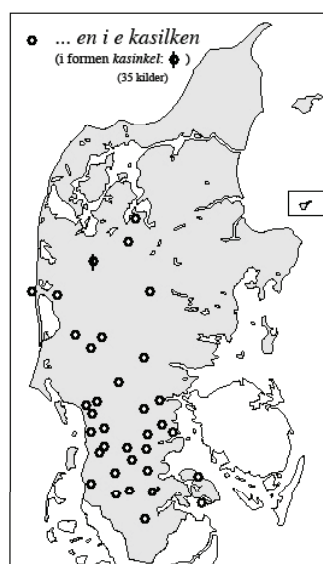
Lad mig til slut vende tilbage til en anden forvanskning, denne gang knyttet til sideformen *klafitsken*. 5 sønderjyske og sydvestjyske kilder (hvoraf de 3 fra Als) kender udtrykket at *give / få en i / på e kla’fitsken* (= en på hovedet, en lige i synet), hvor betydningen af *klafitsken* jo ikke ligger i umiddelbar forlængelse af grundbetydningen (‘ussel bygning’ el. lign.); jf. kort 6. Hvis man her – ligesom ved forvanskningen i afsnit 1 – forestiller sig, at *kla’fitsken* skulle have erstattet et andet ord, så kunne *ka’silken* være et godt bud. De to ord minder jo lydligt om hinanden: samme hovedtryk på 2. stavelse, samme stærktryksvokal, samme trykssvage vokal i 1. stavelse, samme trykssvage stavelse til slut.

Kasilken bruges godt nok mest i et fast udtryk med en lidt anden betydning, kendt fra Vest- og (især) Sønderjylland: at *tage / gribe en i e ka’silken* (= tage vedkommende i krebsen, nakken), formentlig indlånt fra plattysk.²⁷ Se kort 7. *Kasilken* ses forbundet med andre verber (*gribe / tage i*) end *klafitsken*, og objektet *en* står for en person, ikke (som ved *klafitsken*) et slag. En sammenligning af kort 6 og 7 viser straks, at de to udtryk anvendes i stort set samme områder af Vest- og Sønderjylland, og hele 14 af Jysk Ordbogs sydvest- og sønderjyske kilder kender dem begge og holder dem klart adskilt. Kun i yderkanterne af de to ords udbredelsesområde (nemlig i Nordvestjylland, i egnen omkring

²⁷ *Kasilken* minder stærkt om det plattyske *käsel* (= paryk, gammel hue el. hat, etc.), som antages at gå tilbage til middelaldertysk *kasel* (< latin *casula* = en vid, ærmeløs kappe) (Schiller&Lübbers.II.43). Hvis denne etymologi holder stik, er det forståeligt, at ordet (med diminutiv-endelse) kan optræde i forbindelsen *beim kasseekel nehmen* el. (i forenklet notation) *bai e kasilkene faue* (= gribe i kraven) (Mitzka.SchlesW.II.628, hhv. WörterbNordfries.258); for en løs kappe må være god at gribe fat i.

Kort 6. Udtrykkene *give / få en på e klafitsken* hhv. *æ kasilken* (= en på hovedet) etc.

Kort 7. Udtrykket *tage / gribe en i e kasilken* (el. lign.).

Lillebælt og på Als) ses der tendens til sammenblanding, idet 5 kilder enten kender forbindelsen at *få en på (æ) kasilken* (i nordvest med forvanskning > *kasinkel*), eller i anden sammenhæng bruger glosen *kasilken* om hovedet. Se igen kort 6.

Her er uden tvivl tale om en yngre og temmelig ustabil brug af ordet *ka'silken*, med kun en enkelt kilde rækkende tilbage til slutningen af 1800-tallet²⁸ – hvorimod udtrykket *tage / gribe en i e kasilken* er velbelagt fra denne periode. Alligevel kunne *en på e kasilken* godt være forlæg for det endnu senere optegnede *en på e klafitsken*²⁹, så det

²⁸ JSkytte.GGS.I.89: *de røg i Kasilken paa hverandre*. – I starten af 1900-tallet bruger Jeppe Aakjær ikke blot det hævdevundne *gribelhave i æ kasilken* (Aakj. GBJ.53+R.57+JF.142), men anvender tillige ordet om hovedet i flere forbindelser: *et Spand Vand ... lige i "Kasilkenet"* (Aakj.JF.139), *æ Kaal haar faat æ Skjot nied øwer æ Kasilken* (= skjorten nedover æ kasilken – hvad han så overraskende gloseforklarer som *Bælgen*) (Aakj.P.64, og tilsvarende P.100).

²⁹ Ældste belæg er fra Hans Alsinger (i JyTid. 13.6 1953), resten rejseoptegnelser og spørgelistebevarelser fra 70'erne og 80'erne. Rigssprogets *en på kassen* kan også have befordret udtrykket.

altså igen – ligesom i afsnit 1 – er ordet *klafit(ske)*, der har muteret, og sidstnævnte udtryk altså også bør medtages i Jysk Ordbogs artikel *kla'fit*.

6. Hvad er i grunden et klafitsken?

Klafit(sken) ser ud til at have været en ekspansiv glose. Men hvor stammer ordet selv fra. Udtalen (se kort 1) tyder på en grundform *kla'fit*, oftest forsynet med diminutivendelsen *-sken* – og begge dele tyder (som allerede nævnt) på indlån sydfra. Ømålsordbogen har ordet *kla'vet* (udtalt med langt e og stød), optegnet 3 steder på Vestsjælland som en nedsættende betegnelse for en hest, fx: *kan du stå ordentlig, din klavet!* Det er ikke første gang, jeg ser sådanne pejorativer (med vag grundbetydning) rettet bredt mod såvel genstande som dyr og personer: *kankel*, *knort*, *ralt* etc.³⁰, så det er muligt, at *kla'vit* og *kla'vet* historisk set er samme ord. Men det bringer os ikke nærmere til dettes herkomst.

Diminutivformen *kla'fitsken* ligner stærkt mange nordtyske dialekters *sla'fittjen* el. lign. – i det faste udtryk *enen bi de slafittjen kriegem* el. lign. (= gribe en i kraven). *Sla'fittjen* forklares som en gammel pluralis dativ af middelaldertysk *slagfittich*, *-fittik* (= vinge, men sekundært også om frakkeskøde); pluralisformen er sidenhen mange steder blevet misforstået som en diminutiv (med endelsen *-chen*, *-tjen*).³¹ Ordet anvendes helt parallelt med *kasilken* fra afsnit 5 (det er jo også 'vingebenene' eller 'skøderne', man bliver grebet ved). Nogle få steder optræder ordet med *kl*-udtale (altså tæt på det sønderjyske *kla'fitsken*).³²

Den ret unge sønderjyske forbindelse *en på e klafitsken* kunne til nøds overvejes som en efterligning af det plattyske *slafittjen*-udtryk (i stedet for som i afsnit 5 at blive koblet til *kasilken*). Men det er vanskeligt at forestille sig et fast plattysk udtryk som ophav til en gedigen sønderjysk glose (med mange anvendelsesmuligheder). Så skulle der da foreligge en veletableret sønderjysk betegnelse, som det

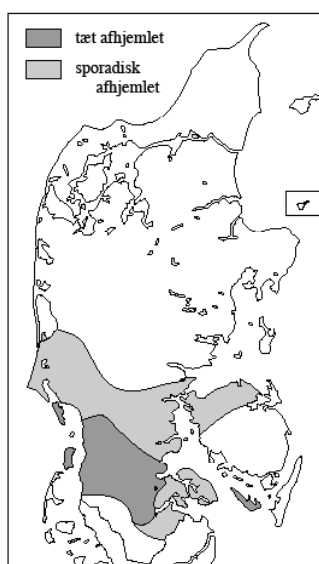
³⁰ GodeOrd.465ff.

³¹ Grimm.DW.IX.299.

³² Grimm.DW.IX.299, NiederdtW.VII.275. Magda Nyberg henviser (i Dialektstudier.V.318) tillige til Wossidlo-Teuchert.MW.

plattyske *slafittjen* blot udtryksmæssigt har smittet af på. Men her tør jeg (af fonetiske grunde) ikke rigtigt tro på det gammelnordiske *kleve* (oldislandsk *klefi*³³), i sønderjysk udtalt *kløw*· el. lign.

Kleve betegner ellers også et mindre rum, der ikke som de fleste rum i den gamle gårdtype rakte tværs gennem stuehuset, men var “*kløvet fra*” (som et eller to rum i halv dybde).³⁴ Og ordets overlevelse op til vor tid i det østlige Sønderjylland, på Ærø og Vestfyn (se kort 8³⁵) kunne tale for en forbindelse. Indtil videre vil vi dog i Jysk Ordbog nøjes med at kalde *kla'fit(sken)* et ord “af uvis oprindelse; muligvis beslægtet med *kleve*”. Etymologi er – ligesom politik – kun det muliges kunst.

Kort 8. Betegnelsen *kleve* (= kammer).

Litteratur:

Jeg har i litteraturhenvisninger anvendt forkortelserne fra www.jyskordbog.dk

³³ Men længst tilbage < latin *clibanus* (ODS.X.554).

³⁴ Fx GLind.S.60, AarbTurist.1930.205.

³⁵ Baseret på ØMO. samt JOs seddelkartotek. De fleste kilder er fra 1800-tallet, nogle rækker tilbage til 1600- og 1700-tallet; kun få er fra 1900-tallet, og da er ”ordet ukendt af de fleste” (°Løjt).